КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ХРИСТИЯНСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Майя Артьомова – доктор філософії, професор,
директор НДІ богослов'я, філософії та аналітики
ДННК «УУБА – КаУ», член-кореспондент
Міжнародної академії богословських наук

Анотація: Майя Артьомова. **Концептуальні засади формування духовності особистості засобами християнських моральних цінностей.**

У статті розкриті основні підходи до понять «духовність», «концептуальні засади формування духовності», «християнські цінності» у контексті інтерпретації діючих ключових принципів, реалізації їх у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: духовність, мораль, моральне виховання, морально-духовні цінності, загальнолюдські моральні цінності, християнські цінності, формування духовності особистості.

Аннотация: Майя Артёмова. **Концептуальные основы формирования духовности личности средствами християнских моральных ценностей.**

В статье раскрыты понятия «духовность», «концептуальные основы формирования духовности», «християнские ценности» в контексте интерпретации действенных ключевых принципов, реализации их в современном украинском обществе**.**

Ключевые слова: духовность, мораль, моральное воспитание, морально-духовные ценности, общечеловеческие моральные ценности, христианские ценности, формирование духовной личности.

Summary: Maya Artemova. The conceptual principles of a persons's spiritual formation by means of individual moral values.

The article deals with the main approaches to the notions "spirituality", "conceptual principles of spiritual formation," "Christian values" in the context of interpretation the current key principles and their realization in the Ukrainian society.

Key words: spirituality, morality, moral upbringing, moral and spiritual values, universal moral values, Christian values, spiritual formation of a person.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

У період поетапного входження людства у XXI століття, де виокремлюється тенденція до формування полікультурного простору в умовах глобалізаційно-інформаційних змін суспільства, подальший суспільний прогрес планетарного масштабу нерозривно пов'язаний з рівнем духовності кожної особистості. Істотно значимою при цьому є пошук усім людством виходу із кризового стану суспільства і, в той де час, – розширення перспектив свідомого творчого розвитку людини. Адже із зміною історичних, соціально-економічних та життєвих передумов змінюється духовна сутність особистості. Проблема формування духовності здавна є важливим предметом історико-філософського, богословсько-теологічного, політико-правового дискурсу, однією з найбільш вагомих проблем та найскладнішим феноменом суспільного поступу.

Духовність як філософська категорія відображає процес самотворення людини, тобто вибудовування нею свого «внутрішнього світу», формування власної життєвої позиції, визначення свого місця у суспільстві. ***Духовність*** є ідеальною особливістю людини. ***Духовність*** – це образ буття людини відповідно до моральних загальнолюдських ідеалів [1, с. 11].

Духовність, як базову особливість суб'єкта, визначав австрійський психолог і психіатр В. Франкл, стверджуючи, що істинний сенс буття Всесвіту перебуває поза розумінням людини, саме у духовному вимірі людського існування, додаючи до неї свободу й відповідальність [2, с. 5]. З духовністю й цілісністю людини, яка не йде сліпо за своїми бажаннями й потягами, пов'язані ідеї її свободи, вчинку як особистісного вибору життєвого шляху.

Згідно з аксіологічним підходом, людина набуває свого змісту в спілкуванні зі світом цінностей, стверджував український філософ, педагог, богослов В. Зеньківський [3, с. 5]. Вибіркові, оцінні й значущі цінності й ціннісні орієнтації впливають і моделюють особистість, здатну до самореалізації й самоздійснення, зумовлюють її спрямованість.

Зважмо при цьому, що духовність ототожнюють з релігійністю. Подібна ситуація обумовлює необхідність зрозуміти й осягнути феномен духовності особистості з позиції вищого рівня складності, яким виступають соціальне середовище, соціально-культурний та духовний простір, а також такі інституційні структури, як: освіта, церква, релігійні, громадські організації (об'єднання), виховання, традиції, сім'я – у комплексному їх поєднанні. Дослідники подеколи аналізують соціально-освітні чинники формування духовності особистості, не враховуючи ці загальнозначимі фактори, що не відображає об'єктивного характеру проблеми.

Глибокі соціальні, політичні та економічні перетворення і зміни, що відбуваються останніми роками в українському суспільстві XXI століття, істотно визначають складні й суперечливі уявлення на процеси формування духовного розвитку особистості, які виникають не стільки від різноплановості осмислення об'єкта дослідження, скільки від поступу світового розвитку взагалі і трансформаційних процесів в Україні зокрема. У сучасних умовах розвитку України проблема формування духовності все більше відображає історичні процеси укріплення демократичних основ державності й повсякденну увагу кожній особистості. Так, статтею 11 Конституції України проголошено, що держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, а статтею 23 закріплено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [4]. Таким чином, побудова державності у нашому суспільстві сприяє духовно-культурному відродженню нації й особистості з урахування вимог сучасності. Саме духовність найглибше забезпечує та виражає свободу вибору як життєву цінність людини, перш за усе українського суспільства.

Розкриття сутності особистості шляхом формування духовності підкреслює її унікальність і неповторність. В умовах сьогодення подібна ситуація обумовлює необхідність пошуку нового підходу до питання духовного розвитку особистості з урахуванням вимог сучасного соціокультурного буття, «одухотворення» нації, перш за усе української. Разом з тим, внаслідок недостатньої методологічної розробленості питань формування духовного світу особистості, шляхи вирішення цієї проблеми залишаються неефективними і неясними, оскільки саме методологія виховання здатна забезпечити загальні фундаментальні засади для розгляду виховання духовності особистості як комплексної проблеми різних наук при пріоритеті історико-філософського, богословсько-теологічного, психолого-педагогічних підходів.

В умовах забезпечення демократизації суспільства в Україні, де духовність найглибше забезпечує та виражає свободу вибору як життєву цінність, є настійна потреба у боготворенні, системному формуванні духу волі, культивуванні гідності й всебічності вільної цілісної особистості з волевиявленням і творчим використанням інноваційних підходів до виокремленої проблеми у контексті формування духовності особистості засобами християнських моральних цінностей, що і зумовило вибір теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття.

Теоретичною та методологічною базою дослідження є основні досягнення вітчизняних і зарубіжних авторів, творче переосмислення вітчизняної та зарубіжної історико-філософської, соціальної, богословсько-теологічної, психолого-педагогічної думки стосовно процесів формування духовних основ особистості.

Основоположними для дослідження є історико-, соціально-філософські, богословсько-теологічні, психолого-педагогічні підходи до проблеми духовності особистості, що закладені:

- у працях Арістотеля, Геракліта, Демокріта, Г.Ефеського, Платона, Сократа, Ціцерона, А.Александрійського, Василя Великого, Августина Блаженнійшого, Фоми Аквінського, Сергія Саровського, Б. Спінози, Дж.Локка, Ортега-і-Гассета, Ж.-Ж. Руссо та ін.;
- ідеях М.Бердяєва, С.Булгакова, М.Вишеградського, Г-В.Ф.Гегеля, О.Герцена, В. Гумбольдта, М.Данілевського, І.Канта, М.Пирогова, В.Соловйова, М.Сперанського, П.Сорокіна, Л.Толстого, К.Ушинського, Н.Федорова, Ф.Шлейєрмахеля, Д.Юткевича, П.Юркевича про духовний світ особистості, їх обґрунтуваням ідеї гуманістичної освіти особистості та її самосвідомості;
- основних положеннях теорій Е.Гуссерля, Д.Карнегі, П.Козловськи, Я.Корчака, А.Маслоу, Е.Муньє, К.Роджерса, С.Франка, В.Франкла, Е.Фромма, М.Фуко, Ю.Хабермаса, А.Швейцера, М.Шелера, К.Юнга, К.Ясперса та ін., які досліджують духовну та психологічну сутність феномена людини, основи її морального буття, етики взаємовідносин між людьми, духовні аспекти життєдіяльності особистості й соціокультурного простору;
- дослідженнях стосовно становлення й розвитку духовної освіти у працях І.Копинського, Л.Зизанія, П.Могили, Ф.Прокоповича, С.Полоцького, Г.Сковороди, В.Карпова, П.Авсенєва, В.Лєсєвича, П.Юркевича, М.Гоголя, Т.Шевченка, Л.Українки, М.Максимовича, П.Чубинського, І.Франка, митрополитів Євгенія (Болховітінова), Філарета (Амфітеатрова) та ін.;
- сучасних теоріях феномену духовності особистості та проблем її соціалізації (Т.Адуло, В.Андрущенко, В.Бакіров, В.Барановський, Є.Бистрицький, М.Головатий, Г.Горак, Л.Горбунова, Л.Губерський, С.Дацюк, Н.Іордакі, С.Кримський, В.Крисаченко, О.Локшина, М.Лукашевич, М.Михальченко, О.Павліченко, В.Пазенок, М.Пірен, С.Пролеєв, В.Табачковський, Д.Табачник, І.Тараненко, Г.Темко, В.Шинкарук та ін.;
- аспектах духовності психолого-педагогічного напряму в працях Д.Бойманма, Р.Апресяна, Г.Шевченка, В.Ісаєва, Н.Дзябка, Г.Горбулича, І.Кулика**,** В.Подрезова, І.Карпенка, П.Холла та ін.;
- трансформаційних процесах щодо духовно-моральних цінностей у роботах З.Баумана, У.Бека, Дж. Гелбрейта, П.Дракера, Р. Дарендорфа, Д.Мацумото, О. Тофлера, Ф. Фукуями та ін.;
- теоретико-методичних засадах виховання духовно-моральних цінностей з використанням традиційних християнських цінностей у дослідженнях сучасних українських науковців І.Беха, О.Вишневського, В.Карагодіна, Б.Степанишина, Т.Тхоржевської, Г.Шевченко та інших;
- аспектах духовності психологічного напряму в дослідженнях А.Брушлинського, Б.Вишеславцева, У.Джеймса, А.Маслоу, У.Хетчера, П.Шихерєва, К.Юнга та ін.;
- освітньо-виховних теоріях, соціальних й культурних детермінантах та теорій традицій і сім'ї (В.Андрущенко, І.Бичко, О.Винницький, В.Журавський, М. Каган, М.Конох, В.Кремень, В.Кушерець, В.Ларцев, В.Лутай, І.Надольний, В.Рижко, С.Римаренко, В.Розумний, Л.Сохань);
- філософсько-культурологічних дослідженнях, у т.ч. легітимації гуманітарної експертизи, представлених вченими в особі Є.Андроса, І.Бушмана, А.Духновича, В.Іванова, Ю.Іщенка, А.Єрмоленка, Я.Козельского, В.Малахова, М.Мінакова, Б.Парахонського, М.Поповича, С.Кримського, В.Мейзерського, В.Рижка, О.Рудницкої, Г.Сковороди, Т.Суходуба, В.Табачковського, Г.Шевченка, В.Шинкарука, П.Юркевича та ін.;

● космічному напрямі досліджень плеядою філософів-космистів М.Бердяєвим, В.Вернадським, А.Горським, В.Соловйовим, А.Сухово-Кобиліним, Н.Умовим, Н.Федоровим, П.Флоренським, А.Чижевським та ін.,

● проблемах моральності (І. Бех, Р.Бєланова, М. Боришевський, Т.Бутківська, А.Капська, В.Киричок, М.Левківський, А.Макаренко, Н.Сейко, М.Сметанський, В.Сухомлинський, О. Сухомлинська, Т. Фасолько, П.Щербань та інші);

● сучасних освітньо-виховних теоріях та моделей системи освіти (теорія розвиваючого навчання В.Давидова, Д.Ельконіна; діалогу культур В.Біблера; особистісно-гуманної освіти Ш.Амонашвілі; виховання волі і характеру Г.Вашенка; раціоналістичної П.Блума, Р.Ган'є, Б.Скінера; феноменологічної А.Маслоу, А Комбса, К.Роджерса; частково неінституціональної П.Гудмана, І.Ілліча, Ж.Гудледа, Ф.Клейна, Дж. Холта, Л.Бернара; кредитно-модульної та ін.);

● визначених основних орієнтирах стосовно розбудови і зміцнення Української держави, модернізації змісту освіти і змісту навчання у контексті духовного розвитку особистості та «одухотворення» нації у дослідженнях В.Бедь, М.Артьомової, Д.Бондаренка, Г.Друзенка, В.Єленського, С.Здіорука, Л.Коваленко, А.Корецької, Н.Лернер, Я. Полякової, О.Сагана, Г.Сагач, В.Токмана, Л.Чупрія та ін.;

● формування духовності особистості на засадах традиційних християнських цінностей (Н.Іщук, Н. Коваленко, О. Колонькова, М.Лосський, Н. Ніколенко, В.Танська, Г.Тарасенко, О.Чепурко та ін.).

Оскільки у наш час при формування моделі «освіченої елітарної людини-професіонала, людини духовної, креативної, миротворця», центрами підготовки є вищі навчальні заклади, вищі духовні навчальні заклади, то для дослідника у цьому контексті особливо значущими є наукові праці, публікації богословів та представників наукового потенціалу України, Росії (Блаженнійшого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, Г.Аброскіної, В.Андрущенка, М.Артьомової, В.Бедь, М.Бессонова, В.Біднова, Н.Бєлікової, В.Боднаренка, В.Васьковського, М.Горячої, С.Дацюка, М.Заковича, Г.Зборовського, М.Згуровського, Ю.Кальниша, А.Колодного, М.Костикової, Н.Костіної, О.Кравченка, І.Козловського, М.Лебедєва, В.Любчика, В.Мартиненко, В.Масальського, М.Новиченка, Д.Поспеловського, Л.Рощиної, Г.Сагач, Т.Саннікова, М.Талая, А.Шипа, М.Яблокова, П.Яворицького та ін.), які у переважаючій більшості визначають, що вищою метою у діяльності філософів, духовенства, освітян, науковців, мистецтвознавців, представників ЗМІ повинно бути прагнення гідно представляти свою націю, народ саме з могутнім духом, красним словом, потужною патріотичною енергією Віри Християнської, Надії Євангельської, Любові Христової, Софії Православної, явленої у Храмі Слова (Прим. автора: школі, академії, університеті): «*Сам же Господь наш Ісус Христос і Бог Отець наш, що нас полюбив і дав у благодаті вічну потіху та добру надію, – нехай ваші серця Він потішить, і нехай Він зміцнить вас у всякому доброму ділі та слові!*» (II Сол.: 16,17).

Формулювання мети статті.

Метою дослідження є розкриття духовних основ особистості й головних принципів її забезпечення засобами християнських духовних цінностей як методологічних засад її формування.

Поставлена мета досягається за допомогою послідовно розв'язаних наступних ***завдань***:

● визначити стан проблеми концептуальних засад формування духовності особистості в сучасних гуманітарних дослідженнях;

● висвітлити історичну мінливість змісту основних категорій дослідження, а саме– «духовність», «загальнолюдські моральні цінності», «християнські цінності», «духовна особистість» та визначити їх сучасні смисли й значення;

● розширити уявлення про соціогенезис смислового поля духовності, здійснивши його подальшу систематизацію через виявлення смислових констант і інваріантів, виокремивши, що інваріанти в смисловому полі духовності пов'язані в основному із розміщенням акцентів та способах його організації,

що зумовлено історичними й соціокультурними змінами життєустрою, життєдіяльності, світовідношенні і світорозумінні людини;

- розкрити поняття «духовні основи особистості» та виявити сучасні сутнісні характеристики таких духовних начал, як любов до Бога, добро і зло, християнський Дакалог, насамперед, трійця «Віра – Надія – Любов», істина, свобода, творчість і краса в узгодженні їх з віковічними традиціями Святого Письма, формуванні в особистості нового відчуття глобальності до історії етики солідарності через любов до ближнього;

- виявити методологічні принципи формування духовних основ особистості і методичні аспекти їх застосування.

- установити співвідношення природних і соціальних детермінант, цивілізаційних та етнічних особливостей проблем формування духовності.

Об'єктом дослідження є духовний світ особистості в умовах сьогодення, сучасної трансформації та поступі українського суспільства.

Предметом дослідження постають концептуальні засади, соціально-освітні чинники формування духовності особистості (соціальне середовище, соціокультурний простір, освіта, церква, організації, традиції, сім'я тощо) засобами християнських моральних цінностей.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці нової цілісної концепції формування духовності особистості в умовах сьогодення, трансформації перш за усе сучасного українського суспільства з точки зору її цілісного і системного викладу через гармонію божественного, природного, особистісно-суспільного, етико-морального.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Третє тисячоліття для молодих держав світу, до якої належить і Україна, – це епоха транснаціональна, а не постнаціональна. Оскільки Україна відстає від динаміки часу, то ввійти у світовий простір необхідно на основі нової якості мислення як основного чинника трансформації: не лише минуле повинно формувати сучасний тип українця, а сучасний українець повинен бути здатним формувати майбутнє. Сутність людини повинна розглядатися при цьому як цілісна триєдиність усього сущого (дух, душа, тіло), що дозволяє глибоко розвивати людські уявлення про світ.

Провідне місце в становленні особистості, її прагненні самореалізації, самоздійснення займає ціннісно-смислова сфера, яку не можна уявити без духовності. Духовна людина здатна самостійно вибирати свій життєвий шлях, будувати свій життєвий світ.

Сьогодні по-різному тлумачиться поняття духовності, розроблено різні підходи до її формування, які часто протирічать і заперечують один одного. Одне незаперечне, що ***витоки духовності*** лежать у багатстві людської історії, філософії, релігії, культури, науки.

Оскільки духовність – це спосіб життя, то ця дефініція має різне тлумачення. У довідково-енциклопедичній літературі початку XXI століття поняття «*духовність*» представлено не як колективний чи соціальний феномен, а як індивідуальний і гуманістично спрямований. Так, у «Педагогічному словнику» *духовність* тлумачиться як «специфічна людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [5, с.166]. У іншому ключі подається термін «духовність» у посібнику «Педагогічний енциклопедичний словник», де стверджується, що *духовність* – це поняття, що узагальнено відображає цінності (смисли) й відповідний їм досвід, протилежний емпіричному («матеріальному», «природному») існуванню людини, або, принаймні, що відрізняється від нього. Духовність виявляється у «спрямуванні людини до вищих цінностей, до ідеалу, в усвідомленому спрямуванні людини до досконалості; де одухотворення полягає у засвоєнні вищих цінностей, у наближенні до ідеалу»[6, с.81].

Словник Даля визначає *духовність* – як діяльність свідомості, як те, що протистоїть плоті, пов'язане з пошуком смислу життя та свого місця у ньому [7]. Але, починаючи з Біблії, люди ніколи не протиставляли Дух та плоть. Навіть богослів'я вважає, що гріхи тіла менш важкі, ніж гріхи духу. Усякі гріхи – це, насамперед, гріхи духу. І духовність – це вся повнота буття людини, яка орієнтована й націлена духом. Ось чому її не можна зводити тільки до ідей. Адже ідеологія – це соціально-станово, класово перекручена свідомість.

Ожегов С.І. визначає *духовність* як властивість душі, що полягає в превалюванні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними [8, с. 186].

У соціологічному словнику *духовність* визначається як «переважання у людині духовно-моральних, інтелектуальних якостей (цінностей) над матеріальними» [9, с. 99].

У культурологічному словнику *духовність* визначається як «індивідуальна здатність до світо- і самопізнання, орієнтованість особистості діяти «для інших», пошук нею моральних абсолютів» [10, с. 44].

Філософи тлумачать духовність по-різному. Так, християнські філософи М.Бердяєв, О.Лосєв, В.Соловйов відзначали діяльний характер духовності та її керівну роль у процесі формування і самоактуалізації особистості.

Джерело духовності вчений М. Бердяєв вбачав у надприродному початку, стверджуючи, що завоювання духовності є головною метою людського життя, оскільки людина є не тільки істотою природною чи суспільною, а й духовною. Духовне життя індивідуальності, стверджує філософ, повинна становити цілеспрямовану творчу активність, яка має характер для – себе – буття [11, с. 36], де цінність особистості та сакральність її духовності утверджується у суспільстві свободи і гідності цієї особистості [12, с. 27]. Тільки з розвитком духовності як найвищою якістю, цінністю, найвищим досягненням в людині, філософ пов'язує появу нової людини у суспільстві. Адже духовна людина, на його думку, не боїться взяти на себе відповідальність не тільки за свою долю і за долю своїх близьких, але й за долю свого народу, людства, усього світу: «Найвища мета життя не економічна, не соціальна, а духовна», – відзначав філософ [13, с.319]. Отже, духовність, на думку М.Бердяєва, є метою і досягненням самої людини, тобто результатом її певних цілеспрямованих зусиль.

У концепції українського філософа П.Юркевича категорія духовності розглядається в контексті Богоподібності як пробудження та вершина життя, де остання визначає центр людської особистості, а серце – це містичний та чуттєвий орган пізнання та сприйняття найвищих сакральних цінностей, зокрема, – Бога [14].

Великий просвітитель-гуманіст, філософ Г.С.Сковорода у своїх творах відзначає двозначність людської природи, рівносильно як і природи світу, де внутрішня вираженість людини є сутністю кожної особистості, що є не абстрактною ідеєю, а «новою людиною», мета і життєвий напрям якої «… очищати серце своє для прийняття нового духа» [15, с.170]. «Хто старе серце відкине, – стверджував Г.Сковорода, – отой зробиться тоді новою людиною» [15, с.178].

При цьому основоположник феноменології, філософ Е.Гуссерль стверджував, що «якщо говорити про духовний аспект людства, то воно ніколи не було і ніколи не буде у закінченому стані і не може повторити себе» [16, с.303].

У пошуках найвищої духовності філософ С.Л.Франк дійшов висновку, що оскільки духовність виокремлює «внутрішнє життя, зв'язок людських глибин з надприродним початком» [17, с.80 – 98], то вона притаманна християнству, яке у символічній формі узагальнює загальнолюдські духовні і моральні цінності.

Особливою глибиною відзначаються дослідження російського релігійного філософа, представника інтуїтивізму, персоналіста М.Лосського, який, формулюючи теорію духовної основи побудови життя на Землі, вважав, що існують матеріальні, душевні та духовні процеси. Саме в останніх, на думку філософа, створюються або асимілюються абсолютні цінності. Отже, людина є носієм духовних основ від народження. При цьому М. Лосський зауважує, що будь-який субстанціональний діяч з нижчого рівня

розвитку від народження є носієм духовних основ свого буття і діяльності, здатний до душевних і тілесних (матеріальних) проявів, де пріоритетною є духовна сфера особистості: її прагнення до кінцевої мети – абсолютної повноти буття і досконалості [18]. Таким чином, автор акцентує увагу на первинності духовного у людині та пріоритетах духовного над душевним і тілесним.

Дослідник Ж.Юзвак вважає, що духовність необхідно розглядати з позицій системного підходу, оскільки вона складне гармонійне поєднання психічних та особистісних якостей людини. Як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється в процесі взаємодії людини з довкіллям, тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати. Духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей [19, с. 139].

Відтак, ***духовність*** як форма життєвого самовизначення людини ***має потрійний структурний вимір***: це процес і результат самоідентифікації у горизонті загальнозначимого, у горизонті індивідуально і повсякденно значимого та у горизонті своєї власної особистості; показано, що кожний із цих вимірів має власне функціональне значення для становлення, реалізації і буттєвої спроможності духовності людини;

Досліджуючи проблеми духовності сучасні вчені (С.Дацюк, І. Силуянова, М.Каган, С.Кримський, Т.Саннікова, М.Боришевський) пропонують розглядати їх у контексті розширення смислового концепта, його диференціації, при цьому вважаючи за доцільне визначити межі, її духовні виміри (І.Степаненко, Г.Абросткіна, Н.Герасимець).

Зокрема, М.С.Каган пропонує розрізняти терміни «дух», «духовний», «духовність», обумовлюючи це тим, що жодне інше поняття ні свідомість, ні розум, ні мислення, ні інтелект – не фіксують дану реальність у всій її цілісності. Науковець стверджує, що духовність – це атрибут людини як суб'єкта, а бездуховність – це ознака втрати особистості її суб'єктивних якостей та виродження в простий суб'єкт у подобі тварини чи механізму [20, с.93 – 94].

Смислові відмінності понять «дух» і «духовність» розкриває український дослідник С.В. Пролеєв, розглядаючи «дух як людське надбання», а духовність у нього виступає як «смисловий еквівалент категорії духу» [21, с.12].

У багатовимірному, майже енциклопедично-словникому аспекті розкриває значимість «духу» і «духовності» український філософ, публіцист С.Дацюк [22], акцентуючи увагу на наступному:

• ***Дух*** – це неосяжна раціонально трансцендентна сутність, яка проникає крізь простір та час, рухає живим світом і спричинює його розвиток. Прояв духу не залежить від місця, часу, цивілізаційної чи культурної приналежності. І є лиш одне застереження – це місце чи час мають бути готові до проявів духу. Дух живе, де хоче, і здійснює *одухотворення.* Однак дух вперто не хоче жити в трупах і в гнилі. Отже там, де труп, де загнивання, духу бути не може.

• ***Духовність*** є здатністю до позитивних перетворень фундаментального рівня, тобто до *духотворних дій,* які сприяють проявам духу. Історично саме релігія поширювала духовні практики, але духовність не обов'язково релігійна. Духовність може бути не пов'язана з традиційною моральністю. Духовність – не всяка творчість, а лише творчість на рівні фундаментальних перетворень. *Духовність* різко протиставлена ***культурі*** як зразкам, еталонам та нормам в процесах відтворення, трансляції, збереження та перетворення і ***цивілізації*** як системі мотивацій в процесах відтворення, поширення та перетворення. Тільки та частина культури чи цивілізації, де норми чи мотивації оновлюються та перетворюються, є духовною, і являє собою ***духовні орієнтири***.

• ***Духовний суверенітет*** є здатністю особи чи держави до позитивних перетворень фундаментального рівня на власних засадах без суттєвих запозичень ззовні. *Пригнічення духу* пов'язане з *духовним рабством,* коли підпорядковуються чужим духотворним діям.

• ***Втрата духу*** чи ***бездуховність*** стається тоді, коли духотворні дії взагалі відсутні.

• ***Духовний простір*** – це простір комунікації духовних людей, який забезпечує духотворні дії, зокрема, по створенню духовних орієнтирів. Країни, які не мають духовного суверенітету і які надовго втрачають духовний простір, приречені: вони не мають майбутнього як незалежні держави.

• ***Духовні речі*** – це речі, які містять у собі позитивні перетворення фундаментального рівня. ***Біблія*** духовна книга не тому, що там говориться про Бога, бо про Бога говорять безліч книг і не всі вони є духовними. Біблія духовна книга тому, що містить духовні орієнтири та наочно викладає щонайменше *три системи позитивних мотивацій* та відповідно *два їх перетворення – Закон, Второзаконня та Новий Завіт.*

• ***Християнство*** духовне не тому, що в ньому йдеться про віру в Бога та спасіння душі, а саме завдяки тому, що воно змінювало світ упродовж тривалого часу на фундаментальному рівні. Реформація – ознака животворного духу християнства вже після діянь, описаних в Біблії.Те ж саме можна сказати про інші світові релігії – *іслам чи буддизм*. ***Релігії духовні*** завдяки глибинним змінам світу та власним оновленням. У цьому сенсі тільки ті релігійні конфесії, що постійно демонструють здатність до оновлення, є духовними.

• ***Духовні люди*** – це люди, які займають в своєму житті духовну позицію та здатні пропонувати та відстоювати духовні орієнтири в різних сферах життя. Духовні люди це не обов'язково юродиві чи блаженні. Ставлення до духовних людей як до непрактичних диваків чи маргіналів продиктоване зазвичай ситуацією бездуховності. Духовних людей дуже мало в усі часи, в усіх місцях. Люди, що займають духовну позицію, всупереч усьому, іноді з'являються непередбачувано, причому серед усіх прошарків суспільства.

• Поява духовної позиції дуже часто виступає як ***духонаступництво*** від однієї духовної людини до іншої. ***Духовний лідер*** не обирається демократичним чином, а визнається як авторитет винятково в середовищі духовних людей. Духовність здобувається суспільством взагалі через недемократичні механізми.

• ***Духовна позиція*** – це позиція духотворних дій у протидії спокусам недуховних мотивацій. Суспільна мета духовної позиції може бути визначена словами Серафима Саровського – «*спасися сам і навколо тебе спасуться тисячі*».

Філософ Силуянова І.В., автор книги «Етика лікування. Сучасна медицина і Православ'я» поділяє духовність на релігійну і моральну. *Релігійна духовність* полягає у задоволенні соціальної потреби індивіда шляхом споглядального індивідуально–особистісного спілкування з Богом. *Моральна духовність* зорієнтована на реалізацію зазначеної потреби безпосередньо на практиці людських взаємовідносин, взаємних зобов'язань людей один перед одним. У запропонованому підході духовність трактується як особливий регулятив у діях особистості, який, з одного боку, спрямований на самовдосконалення через залучення до вищих релігійних цінностей таких, що пов'язані з ім'ям Бога, з іншого – на життя, яке людина створює навколо себе через моральність власних вчинків, дій, тобто власної активності, спрямованої на інших [23].

Розкриваючи духовність як інтегроване поняття у контексті світського та релігійного розуміння, дослідник А.Шевченко під духовністю розуміє божественність, оскільки цей термін походить від слова Дух, а по визначенню Дух (Святий) – це Бог. Отже, духовність – це божественність, близькість до Бога, звід законів, переданих Творцем. А рівень духовності А.Шевченком визначається «близькістю людини до Бога» [24, с. 115], який не залежить від рівня освіченості людини, отриманих знань у сфері музики, поезії, мистецтва, які він відносить до культури, освіти, моральності, оскільки рівень духовності визначається тільки рівнем пізнання людиною Бога. На думку вченого, *моральна людина може бути бездуховною*. *Духовна ж людина обов'язково буде моральною*, тому що виконує закони, дані Творцем, і віддзеркалює більш високий рівень, де моральність є лише початковим виявом. Через те найбільш ефективним і фундаментальним критерієм підвищення моральності є підвищення духовності.

Дослідниця Т.Саннікова [25], стверджує, що:

• *духовність у світському розумінні* – це зосередженість на моральній культурі людства, своєрідний інтелектуально-чуттєво-емоційний стан, психічна якість людини, здатність людини до вдосконалення і самовдосконалення через засвоєння духовних цінностей культури;

• *духовність у релігійному розумінні* – це глибинна суть людини як родової істоти, духовне відродження духу в людині після її особистої зустрічі з Богом, божественність, тому й виховання духовності з погляду релігії можливе через знайомство з основами релігії, зокрема, з християнством і християнською мораллю.

Досліджуючи духовну сферу філософ А.Алексеєнко трактує духовність як міру прийняття людиною духа і виявлення його в усьому житті людини й у відносинах між людьми. На думку автора, «***дух*** – це об'єктивна реальність, така ж сама, як і будь-що інше; це знання, (інформація, енергія), що входить у нас, коли ми готові їх сприйняти» [26, с.12]. На думку вченого духовність не тотожна релігійності і її слід розглядати ***у трьох вимірах:***

• ***Перший вимір духовності*** (як подвійний, де прагнення добра затьмарене корисливістю) відповідає фізичному рівню буття індивіда і включає:

– потяг до ідеалу з метою досягнення успіху, завоювання місця у суспільстві, створення іміджу;

– прагнення до морального удосконалення заради прихильного ставлення до себе;

– служіння людям заради отримання винагороди.

• ***Другий вимір становлення*** духовності відповідає тонкому душевному рівню людського буття (де робиться спроба подолання зла, подвійності, пошуку справжньої духовності, де злети чергуються з падіннями, альтруїзм із егоцентризмом) і визначається :

– тугою за вищими ідеалами, марним їх пошуком у повсякденному житті;

– готовністю до подвигів в ім'я високих ідеалів;

– бажанням служити людям безкорисливо, яке здебільшого перетворюється на взаємний обмін послугами (я – тобі, ти – мені);

– реалізацією своїх сутнісних сил, талантів і здібностей з завищеною самооцінкою, самозвеличуванням.

• ***Третій вимір*** як вищий ступінь в оволодінні духовністю (вимагає певних зусиль людини у пошуку зустрічі з Богом, молитовний подвиг, жертвування без думки про себе, подвиг безкорисливої любові до людей і служіння їм) і характеризується:

– повним прийняттям християнських цінностей, очищенням через покаяння від гріховних пристрастей і думок;

– не лише моральне удосконалення, а й повне перетворення людини, з глибоким усвідомленням усього, що відбувається в ній і навколо неї;

– результатом духовного перетворення стають розквіт талантів, здібностей, а творча самореалізація і безкорисливість є результатом духовного зростання;

– жертовне служіння іншим людям із любов'ю, за прикладом Ісуса Христа.

Дослідники П.В. Симонов, П.М. Єршов, Ю.П. В'яземський розкривають «сутність духовності як вияв найвищих устрімлень людини до знання і служіння іншим людям» [27, с. 22]. Г.П. Шевченко вважає, що духовність – це володіння мистецтвом бути щасливим [28], наголошуючи при цьому, що «духовність особистості вміщує в собі гармонію, красу світу, моральні імперативи, єдність думок і почуттів» [29, с. 7].

Психолог О.Колісник вважає, що «духовність... є мірою переживання безпосереднього смислового контакту з надособистісними вартостями, якими є Справедливість, Свобода і Відповідальність; Краса, Істина і Творчість; Любов і Добро; Віра, Космос і Бог» [30].

Аналіз свідчить, що у значній мірі з опису досліджень окремих дослідників часто-густо випадає *найголовніший елемент духовності* – ***внутрішнє життя духу***, що засноване на динамічному самовизначенні, з усім його трагізмом і суперечливістю. Цінним у цьому контексті є міркування Г.І.Горак, І.В.Березко, Я.М.Ніколаєнко, які ідентифікують саме ***душу*** як винятково ***індивідуальний збудник, осердя, ядро усієї духовності.*** Така ідентифікація ґрунтується на уявленні, що в душі «зосереджені ті космічні потенції, якими наділено людину, потужність її внутрішніх енергетичних джерел, її неповторні здатності і можливості, які власною волею бажано реалізовувати шляхом граничної напруги» [31, с. 33].

Проте, на думку філософа І.В. Степаненко [32; 33, с.7–8], яку поділяє й автор статті, більш влучним є твердження, що ***душа*** – *індивідуальне начало особистісної духовності, тобто початок індивідуальності*. При цьому, якщо душа «генерує енергію», то дух її «індукує», оформлює, спрямовує. Енергії душі мають «приховану здатність» не тільки «творити», але й руйнувати буття, можуть бути спрямовані як у продуктивному, так й у деструктивному щодо особистості і буття напрямах, чи взагалі «ентропійно» розсіюватись, розчинятися в Ніщо.

Дух репрезентує в душі наділндивідуальне, «горизонти загальної значущості», стверджує І.В. Степаненко. Причому ця репрезентація постає як взаємоперетворення і взаємоперевірка об'єктивного і суб'єктивного на їх буттєву спроможність. Об'єктивні наділндивідуально значущі цінності і смисли «перевіряються» з точки зору їх спроможності щодо індивідуального буття. У свою чергу, індивідуальні цінності і смисли «перевіряються» з точки зору їх спроможності відтворювати в людині міру людяності, спроможності збереження в особистості людської гідності. У цьому сенсі дух постає як ставлення, що ставиться до ставлення. Іншими словами, як саморефлексія над саморефлексією в горизонті загальної значущості, як оцінювання і спрямовування себе, своєї автентичності з точки зору наявних в соціумі і культурі горизонтів цінностей і смислів. У такому ракурсі *дух ідентифікується не як самостійна субстанція, що є трансцендентною щодо світу, людини, буття.*

Дух як репрезентація наділндивідуально значущого, як вищий рівень душі має над нею, за висловом К.Г. Юнга, «батьківську владу». ***У взаємодії душі і духу формується духовність як начало особистості***. Відтак, І.В. Степаненко обґрунтовує правомірність і евристичну плідність визначення духовності не як «спрямованості до трансцендентного», а як «спрямованості до Іншого».

Дух – це потенціал творчої активності людини, творче обернення до себе в межах сутності людини, джерело самовизначення себе як особистості. Дух – сила, міць діяння, він всюдисущий, проте виступає у двох формах: суб'єктивній і об'єктивній, що вимагає розглядати дух як субстанцію і дух як акциденцію.

Дух як субстанція представлений у світогляді спіритуалістів. Спіритуалізм, від лат. «spiritus» – «дух», розглядає дух першоосновою дійсності і розуміє його безтілесною субстанцією, що не залежить від матерії. Дух як субстанція визнає лише трансцендентне «Я», вбачає істинне буття людини у недоторканому «Я» і на місце живого «Я» ставить надлюдську особистість. Спіритуалісти переносять всезагальний досвід (сферу Іншого) на себе, культивують особистість і, пропонуючи домінанту власного «Я», об'єктивно позбавляють внутрішньої сили інших людей. Дух як субстанція відособлений, осмислений буквально. Це фантом чи явище, що не має раціонального пояснення. Сказане наводить на роздуми, що думки творяться людською психікою (астральною енергією), а дух галюцинує вираженням самотворення. Спіритуалісти намагаються подолати звичне (природне) в людині і підживлюють силу власного духу незвичним (надприродним). Плутаючи одиничне життя з єдиним, дух як субстанція опредметнює дух, переміщує (підміняє) внутрішній світ на зовнішній і, пристосовуючи Інше собі, прагне до самореалізації усамітненим, церемонним чином.

Дух як акциденція представлений у феноменології духу. Термін феноменологія походить від сполучення грецьких слів «феномен» та «логос», що перекладаються як «те, що з'являється» та «вчення», «слово», «думка», і позначає розмисли про явлення. Феноменологія духу пов'язана з працею Г-В.Ф.Гегеля «Феноменологія духу», у якій простежується розвиток свідомості від «чуттєвої вірогідності» до «абсолютного знання». Якщо спіритуалісти говорять про дух в собі і пропонують людині непростий (складний) шлях самовизначення себе як особистості, то феноменологія говорить про дух при іншому і знову пропонує складний, можна сказати, складений шлях самотворення, через те, що дух є структурною складовою, логічною абстракцією самотворення.

Грунтуючи свої дослідження у подальшому й на біблійній парадигмі, доцільно зазначити, що саме з Біблії нам відомо, що Отець (εκ τον πατρός) і Син (δι΄Υιού) з'єднані Духом Святим (своєрідний «дух» (πνεύμα) від «духа» (πνείν) як *Изводитель* (προβολεύς, πηγήπροβλητική) і *Дух* – витвір (πρόβλημα)). Але Дух Святий сходить від Бога також і на звичайних людей: «*А коли Христос у вас, то хоч тіло мертве через гріх, але дух живий через праведність. А коли живе в вас Дух Того, Хто воскресив Ісуса з мертвих, то Той, хто*

підняв Христа з мертвих, оживить і смертельні тіла ваші через Свого Духа, що живе в вас» (Рим.8:10–11). Духа Святого називають Утішителем (Ів.15:26). Він допомагає нам осягнути Біблію і діяння Божі. Він учить нас істині (Ів. 14:16– 17, 26; 16:13; 1 Ів. 4:6; 5:6). Дух у все проникає, і в глибини Божі (1 Кор. 2:10–11).

Через Духа Святого ми можемо стати не рабами, але синами Божими (Гал. 4:6 –7; Рим. 8:14). Дух Святий об'єднує нас усіх у Храмі Божому (1 Кор. 3:16; 6:19). Ісус Христос учить нас і дає нам утіху через Духа Святого.

При хрещенні і покаянні Дух Святий сходить на нас (Матв. 28:19; Дії 2:38). З хрещення починається наше нове життя з Христом. Ми не можемо увійти до Царства Небесного інакше як народившись знову. Наше друге народження відбувається при хрещенні, коли Дух Святий сходить на нас. Ми народжуємося знову від води і Духа, і нашому колишньому існуванню наступає кінець (Ів. 3:3 – 6).

Ті, що живуть по плоті, Богу догодити не можуть. Якщо Дух Божий в нас, то Христос у нас, а значить і Бог (Рим. 8:8 – 10). Живучи з Духом Святим і підкоряючись Йому, ми одержуємо Його Плоди: «*А плід духа: любов, радість, мир, довготерпіння, добрість, милосердя, віра, лагідність, здержливість ...*» (Гал. 5:22 – 23).

Християни стверджують, що Дух – це те, що робить нас живими істотами, і те, що дозволяє душі прагнути до Бога. Підпорядкування Духу робить людину святим, подібним до Бога. Але для цього потрібно напруження усіх душевних і фізичних сил. Дух вимагає самопожертви, повної самовіддачі. Новий Завіт ділить усіх людей на тих, що ходять за духом, і на тих, що живуть за тілом.Тільки та людина, яка прийняла Ісуса Христа за свого Спасителя, має духа від Бога і живе по духовному.

Філософський зміст поняття «дух» по-різному тлумачиться філософами, зокрема, як притаманна людині здатність мислити, відчувати, виявляти вольові зусилля, цілепокладати та творчо діяти. Сучасне визначення духу пропонує вітчизняний філософ С. Б. Кримський. Він розуміє *дух* як «потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині діяльності» [34; с. 33]. Він вважає, що до атрибутів духу належать: активність як самотворча діяльність, нескінченність, тобто здатність до трансценденцм, виходу з себе у все вищі ціннісні сфери, до перетину усіх кордонів, свобода як самодіяльність, абсолютність як самоцінність і самосвідомість у вигляді саморефлексивного мислення та самопокладання смислу. Отже, дух – це притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляється в цілепокладанні та творчій діяльності.

Складним поняттям у філософії, релігії та психології є «***душа***». У християн різних конфесій немає розбіжностей в думці, про те що у людини є душа. Усі розуміють, що кожна окрема людина, яка складається із двох природ – з душі і тіла – і має їх у собі в незмінному вигляді, може справедливо називатися такою, що (складається з) двох природ, тому що і після з'єднання (душі і тіла) зберігає природну властивість кожної з них. Тому що тіло (і після з'єднання з душею) не безсмертне, але тлінне; також і душа (після з'єднання з тілом) не смертна, але безсмертна; і тіло не стає невидимим, відповідно, і душа не стає видимою тілесними очима. Душа має здатність розуміння, обдарована розумом, безтілесна; тіло ж грубе, видиме і нерозумне. А те, що протилежне між собою за своєю сутністю, те – не однієї природи. Тому душа і тіло – не однієї сутності. Тіло в свою чергу представляє земну оболонку, в якій знаходиться наша душа, яка володіє совістю, волею, індивідуальністю.

Вперше ми зустрічаємо згадку про душу в книзі Буття 2;7 «*І створив Господь Бог людину з пороху земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її,- і стала людина живою душою*». Душа з'єднується з тілом вся з усім, а не частина з частиною, і не обіймається ним, а його обіймає, як вогонь залізо, і, перебуваючи в ньому, звершує властиві їй дії (Григорій Богослов, свт. Слово 41, 25).

Звертаючись до Біблії, де «душа» вживається більше чим 200 разів (у перекладі з єврейського – *не́феш (*буквально – «істота, яка дихає») і грецького – *психе́ (*буквально – «жива істота»), ми виокремлюємо функції, або можливості, якими наділена людська душа. У першу чергу Біблія говорить про душу як про життя в цілому (Бут. 19:20; Бут.32:31 Лев.7:21; Єр 38:20). У Біблії багато місць, де людина описується як душа, яка має змогу торкатися і їсти,бажати якусь річ, що притаманне матеріальній частині людини

(Лев.7:21; Лев 7:25,27; 17:15;Повт. 14:26, 23:25). Біблія часто використовує слово «душа» для описання цілісної особи, яка здатна мати потреби не лише у їжі, але й може гніватися, мислити, не розділяючи її на матеріальне і духовне. Вона може радіти (Пс.34:9), зміцнюватись (Пс.18:9), сумувати (Йова30:25), а також має духовні потреби: прагне Бога (Пс.41:2,3), шукає Його (Повт. Зак. 4:29). При цьому є звичайні бажання, які притаманні тільки тілу(сон, потреба у їжі, воді, потреба у відпочинку і т.д.), але допустим бажання й спілкування, визнання у суспільстві і т.д.

Ось як розмірковував про душу Преподобний Іоанн Дамаскін:«... *Душа є живою сутністю, проста і безтілесна, за своєю природою невидима для тілесних очей, безсмертна, обдарована розумом,не має форми, користується забезпеченим органами тілом і доставляє цьому (тілу) життя і приріст, і відчуття, і продуктивну силу, і має розум, і розум для душі – те, що очі для тіла, мінлива, тобто володіє дуже мінливою волею...»* [35].

Із читання Писання зрозуміло, що душа є безсмертною, вона не вмирає, а переходить під час смерті до Бога. У книзі Об'явлення 6:9 сказано: «*І коли п'яту печатку, я побачив під жертівником душі побитих за Слово Боже, і за свідчення, яке вони мали*»; у Мат.10:28: «*І не лякайтесь тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може...*». На відміну від тіла, душа безсмертна. Вона втілюється (від слова « тіло») а потім покидає тіло. Після смерті ми всі приймемо плату за те, що робили на землі, і саме наша душа бере у цьому процесі безпосередню участь (Мат.8:12, 13:42, 13:50, 22:13, 24:51, 25:30; Лук.13:28.), про що й свідчить Біблія.

У іудаїзмі душа є божественним началом в людині, не матеріальною природою. у людському єстві діють дві волі: добра та зла. Добра воля – це людська душа, зла ж воля – її тіло. Тіло постійно прагне до різного роду мирських насолод: їжа, пиття, забави, ігри, задоволення сексуальних потреб. Тіло говорить: «Я хочу!» Душа каже: «А воно тобі потрібне?», а розум: «Зупинись!». Індуїсти стверджують, що душа внаслідок реінкарнації може переродитись заново у іншому тілі.

А давні індіанці вірили в те, якщо вкинути просту зернину, то вона помирає, але під дією дощу народжується заново. Крізь землю пробивається паросток, який у швидкому часі переростає у повний добірний колос. Таким чином вони виношували ідею про безсмертя душі. Тому можна провести чітку паралель з християнством, яке стверджує про воскресіння душі після смерті.

У філософії ***душа*** (від лат. «anima»), розглядається як термін, яким позначається як особливе нематеріальне начало, незалежне від тіла, як психіка, внутрішній світ людини. Грецький переклад «психе» позначає сутність, що здатна до оживотворення і пізнання Це поняття виражає історично видозмінений погляд на психіку та внутрішній стан людини.

Згідно філософії, душа – це безсмертна вища субстанція, яка є невідділимою від матеріального світу і людини, через яку виявляється божественна природа людини, що дає їй початок та обумовлює життя. Душа – це своєрідне дзеркало людини, яке відображує як позитивні так і негативні сторони людського життя, буття та існування. У більшій мірі, душа є субстанцією, яка володіє людиною та скеровує людину до благих намірів, поступків та дій.

Душа – індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини. Це вглядування людиною в належне, її стурбованість духовним. Якщо дух прагне до безумовного і тому безкінечно рухається власне переживанням за абсолютне, то душа спрямована до іманентного, ближнього і є «спалахливою». Дух як реальна (невблаганна) всеєдність не збігається з душею, яка серединна, поблажлива і схильна до розладу і суперечностей.

Філософ Платон розділяв поняття душі та тіла, натомість як Арістотель навпаки – поєднував душу та тіло як одне ціле, вважаючи, що душа – внутрішня оформленість живої істоти. Отож платонівські ідеї щодо душі та тіла є далекі від істини, а от ідеї Арістотеля – близькими. Можливо саме тому ці ідеї були сприйняті європейським світом.

Геракліт вважав, що «межі душі не знайти, навіть спираючись на усі шляхи – настільки глибока є її основа». Це свідчить не про відсутність межі душі, а про її суперечливу і водночас пристрасну границю, яка

провокує розмежування і вибір. Якщо дух вільний, неможливий і в цьому сенсі «гарантійний», то душа привільна, можлива.

Для представників епохи Відродження душа – «орган» спасіння людини. Екзистенціалісти замінюють душу поняттям «екзистенція». У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для визначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Душа не вказує людині міру пізнання себе і світу, а скоріше розмиває її. Вона є «центром», «місточком» і намагається з'єднати те, що в принципі є неподільним. Не слід думати, що душа негативна структура буття людини. Душа слабка і тому викликає збої у внутрішньому світі людини. Проте сила людини в її слабкості. Душа імпульсивна і водночас пульсація душі народжує бажання пізнати себе і світ, виділяє людину із загалу і залучає її до належного. Душа – свідок уміння людини обирати добро, прекрасне, благо і боротися проти зла.

Часто в філософській традиції «осередком» душі вважали серце. Це наводить на думку, що вічні причини духовності слід шукати «всередині» людини, а не над людиною. Відомою є філософія серця, представлена в український традиції, зокрема в творчості П. Юркевича.

На думку психологів, душа – це здатність відчуття, мислення, свідомості, відчуттів та волі, тобто це є психічний процес людини.

Усі спроби замінити душу іншим поняттям чи то акти збереження унікального сенсу душі роблять її особливим моментом людського буття, бажанням людини реалізувати ідеально покладене через критичне усвідомлення. Душа – це привітність зустрічі, втілення духу засобами мови, реакція на абсолютно спонтанне і критерій того, що люди не однакові і порізному пізнають себе. Коли душа радіє – це відчуття внутрішнього світу, що дух поряд, коли душа болить, тоді безпосереднє переживання пройшло, пішло геть, ставши причиною жалю. І дух, і душа невід'ємні складові духовного світу людини.

Отже, ***дух*** –це об'єктивно існуюче, наділндивідуальне начало, здатне спрямовувати діяльність людини і суспільства. ***Душа*** – індивідуалізований дух, суб'єктивно існуюче начало. ***Духовність*** – це почуття й усвідомлення реальності, яка безпосередньо чи опосередковано спрямовує життєдіяльність людини.

Відтак, ***дух і душа взаємодоповнюють один одного*** – перший відкриває людині цінності творення, обрії досконалості та вічності, а друга – цінності переживання, обрії світу та почуттів. Духовність же постає як сполучення обох цих обріїв в особистісному самовизначенні і самоздійсненні. Духовність, на відміну від духу, є вже не тільки семантичним феноменом, метафорою, а феноменом буття. Духовність – це найважливіша якість людини як особистості. У той же час, бездуховність, якщо застосувати термінологію С. К'єркегора, – це становлення, яке визначене у напрямку «геть від духу». Водночас, духовність, так само як і дух, не є самостійною субстанцією.

Це дозволяє побудувати такий ***інтерпретаційно ідентифікаційний, структурно логічний ланцюг*****: душа** – це «енергетичний потенціал» людини, царина «прихованих здатностей»; **душевність, дух, духовність** – це «актуалізовані здатності», це якості, які душа набуває чи не набуває у бутті.

Науковий інтерес для дослідження нашої проблеми має робота С.Б.Кримського «Контури духовності» [36, с. 21 – 22], у якій він характеризує духовність як здатність переводити універсум зовнішнього світу у внутрішній світ особистості на етичній основі, створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самобутність людини, її воля в залежності від ситуації, що постійно змінюється. У наведеному визначенні нас приваблює акцентуалізація на активності особистості, що створює власну духовність, а не сприймає її як даність. Філософ стверджує, ***духовність – це й завжди ціннісне домобудівництво особистості.*** Це отой безкінечний шлях до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним

Але, коли ми кажемо про особистість, то треба мати на увазі, що *особистість* – це не тільки неповторність індивіда, це й *індивідуальна неповторність нації*.

Кожна нація – це теж історична особа, яка повинна постійно звертатися до своєї самості, відновлювати її, здійснюючи через врахування своєї історії, свого історичного досвіду, шлях до

самої себе. Тут духовність співпадає з національною ідеєю і, як стверджував. К. Юнг, що «…представникам однієї нації повинні снитися одні й ті ж самі суспільні сни».

Це особливо яскраво виявляється стосовно української нації, яка має велику історію становлення і розвитку, що визначає її як специфічно український автопортрет, історично значимі події, які є джерельною основою державотворення, християнізаційних процесів. Саме сьогодні, як ніколи, Україні необхідна духовність, та духовність, яка викристалізувалася в греко-слов'янській православній цивілізації Київської Русі, та духовність, яку в свій час втілювала Києво-Могилянська академія, яка була одним із чинників подолання епохи Руїни другої половини XVII ст., загалом та духовність, яка зробила українську націю суб'єктом світової історії.

У третьому тисячолітті *духовність* виокремлюється взагалі у весь той ціннісний досвід людства, який не розділяється ні за епохами, ні у світоблаштуванні людства. Час вимагає від нас *посилення гуманітаризації, одухотворення усіх сфер життєдіяльності людини, і перш за усе, освіти, її змісту, безперервної зміни її обсягу, навчальних планів, складу навчальних дисциплін, у т.ч. богословських*, що вимагають ***нового осмислення духовної безпеки*** [37], як важливої проблеми українського суспільства, *оскільки криза основ світогляду*, зумовлена руйнацією старих та несформованістю нових пріоритетів в умовах пострадянської дійсності, *сприяє* через застосування потужних інформаційних технологій *розмиванню національних і традиційних цінностей* українського народу та уможливлює маніпуляцію свідомістю громадян в інтересах окремих політичних груп або неорелігійних псевдо-духовних організацій, призводить навіть до духовної маргіналізації значної частини населення країни [38, с. 23–26], відсутності у неї духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації, що також дає вільний простір для нав'язування масовій свідомості невластивих нашому народові цінностей, а саме – примітивних утилітарних смислів споживання і репродуктивного існування як наслідків глобалізаційного процесу.

Відчутний вплив глобалізації та євроінтеграції на державотворчі процеси вУкраїні, де ***існує поляризація ідеологем і відповідних цінностей*** у суспільстві [39], актуалізували ***проблеми збереження духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації українського народ***у, яка **є неможливою без універсальної ціннісної системи, що спирається на вищі духовні та моральні засади.** Крім того, ***духовні цінності***, функціонуючи як ***специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини***, стали ***серцевиною механізму самоорганізації безпеки суспільства*** і набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності Української держави, її міжнародного визнання та стають провідними критеріями сталого просування в геополітичному просторі. Одночасно з цим, держава повинна забезпечити своїм громадянам право і можливість задовольняти свої духовні потреби на умовах рівності для усіх соціальних, національних, конфесійних груп населення, оскільки ***без цього неможливий розвиток духовності, моральних засад, інтелекттуального потенціалу українського народу.***

При цьому, ключовим чинником формування духовності є освіта, яка як відносно самостійна система повинна формувати у членів суспільства потреби оволодіння певними знаннями, моральними цінностями, уміннями, навичками, нормами поведінки. Освіта забезпечує системність, цілеспрямованість, наукову обумовленість і обґрунтованість у формуванні духовності.

Богословські знання в умовах кризи й глобалізаційних процесів у значній мірі слугували і слугуватимуть формуванню духовного стану громадянського суспільства. Саме ***три універсалії*** повинні бути цементуючими у сучасному університеті: наука, знання як плід продуктивного спілкування зі світом і з Богом на основі глибинного прагнення до істини, краси, справедливості, християнської любові та досліджень як на публічному, так і особисто церковному рівнях. Сучасний український філософ О.Філоненко стверджує: «Коли богослов'я існує всередині університету, процес підтримки й продуктивності один одного взаємні. Наука завдяки присутності богослов'я в університеті може одержати публічні дискусії про єдність і гармонізацію людського знання; богослов'я, церковне богослов'я, входячи в університет, отримує безсумнівну перевагу, тому що воно зустрічається із загубленими з відомих причин богословськими науковими стандартами, які

необхідно повертати»[40]. Важливою джерельною основою у системі загальної середньої освіти є вивчення предметів духовно-морального спрямування, головними завданими яких є:

- ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської та християнської (чи мусульманської, іудейської тощо) духовної, моральної і культурної традицій;
- виховання свідомої, вільної та відповідальної особистості, здатної жити і творити в сучасному демократичному суспільстві;
- творення належних умов для глибшого самопізнання, розкриття та реалізації своїх творчих здібностей і таланту в позитивному річищі.

Законодавче підґрунтя для формування правового поля в Україні визначає духовні пріоритети і забезпечує в певній мірі захист національних інтересів у сфері духовного життя українського суспільства, духовних потреб соціуму із врахуванням наявних ***об'єктів, суб'єктів, інституцій.***

Об'єктами духовної сфери визначені: свідомість (індивідуальна, національна, суспільна); свобода думки, світогляду та переконань; духовна культура і духовні цінності; релігійні інститути (Церква); інтелектуальна діяльність, у т.ч. освітня; соціокультурні інститути (наукові, мистецькі).

Основними інституціями, які формують духовні цінності є ***релігійні інститути,*** як важливі ціннісноформуючі стуктури і важливі складові не лише національної безпеки України, але й ті, що ***забезпечують у певній мірі права особи*** на свободу світогляду і віросповідання. При цьому ***основними об'єктами духовно-релігійної складової*** національної безпеки України ***визначені***:

- особа, її духовно-релігійні права й свободи;
- релігійні організації та взаємовідносини між ними;
- держава, її національно-культурна самобутність, незалежність і територіальна цілісність.

Головним суб'єктом національної безпеки у духовно-релігійній сфері є Українська держава, що разом із національними церквами проводить цілеспрямовану політику в цій галузі, покликану забезпечити духовну єдність українського народу, стабільність та динамізм прогресивного розвитку усього суспільства, а результатом такої державної політики має бути реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері (насамперед: зміцнення суверенітету і незалежності України, ефективне та соціально орієнтоване державне управління гуманітарними процесами, свобода волевиявлення й реалізація релігійних інтересів особи та груп віруючих, конструктивне розв'язання міжцерковних конфліктів, що виникають) [41, с. 45].

При цьому найважливішими ***чинниками національної безпеки*** у духовно- релігійній сфері є:

- внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та міжконфесійна злагода – здатність до вирішення релігійних конфліктів, насамперед ненасильницькими методами);
- зовнішньорелігійна стабільність (зміцнення міжнародного авторитету України як великої європейської християнської держави, збереження її національно-культурної самобутності та незалежності – наявність для цього ефективного механізму);
- повне задоволення релігійних потреб, свобода волевиявлення та віросповідання окремих людей та груп віруючих;
- наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й духовного розвитку держави, у т. ч. й у галузі забезпечення духовно-релігійної безпеки України, розвиток на цій основі релігійної філософії [42], а, відтак, наповнення новим змістом богословської освіти.

Міжнародні стандарти, у т.ч. з питань реалізації права навчати та навчатися релігії, одержувати богословські знання, що є суттєвою складовою свободи совісті і є додатковою гарантією вільного й повного розвитку людської особистості, закладені у:

- ст. 18 Загальної Декларації прав людини (ООН, 1948 р.);
- Першому протоколі до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (ООН, 1950 р.);
- Конвенції ЮНЕСКО від 5 грудня 1960 р.»Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти»;

- ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966 р.);
- Декларації ООН «Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (1981 р.).
- Рекомендацій та Резолюцій ПАРЄ (зокрема: Рекомендація 1720 (2005 р.) «Освіта і релігія»; Резолюція 1510 (2006 р.) «Свобода слова та повага релігійних вірувань»; Рекомендації 1804 (2007 р.) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини»; 1805 (2007 р.) «Святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв'язку з їхньою релігією»);
- Стратегічний документ Ради Європи – «Біла книга з міжкультурного діалогу» (2008 р.) та ін.

З огляду на аналіз цих проблем у дослідженнях В.Бедь, М.Артьомової, Г. Друзенка, МБондаренка, С.Здіорука, В. Єленського, Л.Коваленко, Н.Лернер, О.Сагана, В.Токмана, Я. Полякової, Л.Чупрія та ін. ***визначені основні орієнтири*** стосовно розбудови і зміцнення Української держави, модернізації змісту освіти і змісту навчання у контексті духовного розвитку особистості та «одухотворення» нації.

Науково обґрунтоване вирішення зазначених проблем детерміновано через переосмислення цілей та практичну реалізацію програми підготовки майбутніх фахівців у структурі ***Духовно-навчально-наукового комплексу*** «Ужгородська українська богословська академія імені святих Кирила і Мефодія – Карпатський університет імені Августина Волошина» (м.Ужгород), який діє з 2006 року як єдина корпоративна система освіти Макрохристиянського світу, освітнього простору України, країн СНД, Європи, та творчу співпрацю філософів, богословів, теологів у структурі започаткованої у 2012 р. ***Міжнародної богословської академії*** (ректор, президент – академік, архімандрит Віктор (Бедь В.В.), доктор богословських гаук, доктор юридичних наук.

Найбільш показовим у цьому відношенні повинен стати ***феномен національних архетипів***. Зазначмо, що у кожного представника *нації є щонайменше три фундаментальні архетипи*, зазначає філософ С.Кримський. **Це символічна трійця: Дім, Поле, Храм** . **Дім** – це святе довкілля буття; місце, де людина займає чільне місце. Звідси і ***Шевченкове***: «У своїй хаті своя сила, і правда, і воля». Стосовно **Поля** мається на увазі не степ взагалі, життєвий топос, те що пов'язує стіл із навколишнім світом. А **Храм** – це святині, які сповідує людина.

Оскільки духовність є *ціннісне домобудівництво*, як заклик згори зробити те, що не робиться природним чином, як уся повнота буття людини, яка зорієнтована й націлена духом, як здатність репрезентації своєї нації, своєї культури й епохи, яка створює не лише монадну особистість, але визначає потребу в дотриманні принципів духовності, складових моральності. У системі формування соціалізованої особистості важливу роль відіграє *сім'я,* як суспільна інституція, що виконує свою особливу і важливу функцію у формуванні духовності особистості: здійснює первинну її соціалізацію, забезпечує дотримання й трансляцію традицій в усіх їх видозмінах, відіграє важливу роль, зокрема, у формуванні ціннісної, моральної та екологічної культури з усвідомленням ґендерної ідентичності.

Ціннісним, духовним наповненням є *любов до Бога, любов до ближнього, терпимість,* сходження до «третьої правди» – логіки цілого, що дає нам справжній погляд на відоме усім явище, що називається *принципом толерантності*, а, відтак, до *принципу розуміння*, наповненими новим змістом у XXI ст. – *принципами полісистемності, благоговіння* перед буттям, *справжнього гуманізму*, несилового *протистояння добра та зла*, принципу *ненасильства*, рятувальними сладовими особливо у наш драматичний та незвичайний час є Віра – Надія – Любов.

Необхідно навчитися покохати спочатку хмарку, квітку, камінь. І потім, через досвід почуттів, сформулювати образ справжньої Любові. Ми ж у житті починаємо з найскладнішого – з любові до іншої людини. І тому зазнаємо поразки. Але тут велика таємниця нашого спілкування, коли любов потребує поєднання з надією та вірою**.**

Отже, ми бачимо, що *духовність,* навіть у новітні, інноваційні часи оновлення життя, потребує ***узгодження сьогодення з віковічними традиціями Святого Письма,*** де важливим нарямом цього узгодження є формування в контексті нового відчуття глобальності історії ***етики солідарності***.

Формування духовності забезпечується й на основі ***християнських моральних цінностей, що вимагає*** вироблення моральних вимог, які відкладаються в моральній свідомості людини й суспільства у вигляді норм, принципів, ідеалів, понять тощо. **Складові моральності:**

- ***моральні почуття*** – емоційна складова духовної діяльності особистості, що характеризує її внутрішню позицію, ставлення до людей, до самого себе, до явищ суспільного життя, до суспільства у цілому;
- ***моральні переконання***, тобто укорінені моральні почуття й уявлення (норми, принципи, ідеали), які людина вважає обов'язковими для наслідування;
- ***моральна діяльність***, тобто діяльність, у основі якої лежать специфічні мотиви, бажання і спонукання, підпорядковані ідеалам, нормам, канонам тощо;
- ***моральні стосунки*** як складова моралі виникають у процесі діяльності людини, у її актах, діях, поведінці, їх можна класифікувати за змістом, формою, зв'язками; в основі моральних стосунків також лежить певна позиція, що склалася відповідно до ідеалів, норм і принципів тощо.

Наріжним каменем моральності є цінності, моральні норми, принципи, ідеали, заповіді, канони тощо. Відтак, *духовність* може бути схарактеризована як ціннісно-смислова форма людини і її буття в світі, форма, що є способом самовизначення, самоактуалізації, самоздійснення і саморозвитку людини в бутті і постає для неї як певна оформлена перспектива цінностей і смислів, певний горизонт її світобачення, світорозуміння, життєздійснення, життєвого світу в цілому.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.

Виходячи з проведеного дослідження, можна зробити висновок, що процес формування духовності особистості засобами християнських моральних цінностей вимагає своєрідного поєднання наукових і релігійних, естетичних і моральних точок зору, утвердження духовного суверенітету будь-якої держави.

Вивчення духовності неможливе без огляду на раціональний та ірраціональний моменти в її розвитку й існуванні. Тому духовність розглядається як складний багатоструктурний феномен, що характеризує внутрішній світ індивіда і виявляє себе через: моральність, християнські моральні цінності, принципи, збереження чистого сумління, безкорисливість, відповідальність, служіння людям через добродіяння, ввічливість у стосунках. Духовність має важливий буттєвий та філософсько-категоріальний статус як інтегративна, системна характеристика людини, її життєвого світу, буття у цілому.

Духовність надає людському життю в усіх його вимірах зв'язність і цілісність, визначені, внутрішньо необхідні йому орієнтири. У своєму *особистісному вимірі* духовність є способом організації, інспірації, спрямування та репрезентації душевних енергій людини. Духовність є не суб'єктивною, а суб'єктною, оскільки набуває дійсності й актуальності, коли людина виступає суб'єктом діяльності, комунікації, власної життєдіяльності. Духовність формується, «перевіряється» і реалізується у моменти вибору на особисту відповідальність, а не як результат накладання готової парадигми.

У *функціональному вимірі* духовність постає як спроможність і потреба в ціннісному баченні, засвоєнні та перетворенні світу, як засіб виходу за межі безпосередньо наявного буття, як спрямованість до надособових цінностей і смислів.

Тільки у комплексному поєднанні цінностей особистості й суспільства можливе формування духовності. У процесі державотворення, зокрема українського, зазнає змін соціально-культурний простір, котрий виступає як економічна, політична, культурна цілісність та система відносин. Враховуючи цінний досвід розвитку попередніх поколінь, акцентується увага на ідеях гуманізму, духовних цінностях українського суспільства, котрі сприяють формуванню сучасних ідеалів та традицій у культурі нового буття і мислення. Традиції й культура виступають соціальною пам'яттю і забезпечують свободу вибору, набуваючи неповторно вираженого характеру. Як мінливий і динамічний феномен, традиції об'єднують минуле і майбутнє, реалізуючи майбутнє на основі постійного осучаснення минулого. Тому конфліктність традицій і сучасності розглядається як неминучий і закономірний процес, котрий найактивніше виокремлює раціональне.

Найважливіше на цьому етапі є духовна позиція, яка повинна стати основою створення духовного простору та здобуття Україною ***духовного суверенітету***.

Духовність нації формується в процесі історичного розвитку на основі *трьох джерел*: загальнолюдських духовних цінностей, релігійної віри та національних культурних традицій. Співвідношення, взаємовпливи, актуальність та ефективність кожного з цих джерел у структурі духовної культури визначають своєрідний і неповторний характер нації.

Отже, *націю визначає духовна спільнота*, яка має *духовний суверенітет*, що за будь-яких умов зберігає та відтворює духовний простір, доброзичливо ставиться до духовних людей та забезпечує духовність усіх сфер життя в процесі перетворень фундаментального рівня. Не здобувши духовний суверенітет, інтегруватися у будь-яку спільноту – це означає погоджуватися на ще більше духовне рабство. Надзвичайно небезпечним і недвозначним наслідком при цьому є прогресуюча бездуховність, яка може стати втратою спочатку економічної, а потім і політичної незалежності України. Кризовий стан духовності призводить у цілому до того, що людське буття втрачає свої суттєві *антропологічні параметри* – людинодостеменність, одуховленість, універсальність.

Духовна стратегія України *полягає у створенні особливої якості* – здатності до тривалого колективного перетворення фундаментального рівня без запозичень, на власних засадах. Духовна стратегія неможлива з позиції держави – тільки з позиції суспільства. Тобто це не якась державна програма чи стратегія – це нова релігія чи ідеологія, нова мова, нова наука, нове мистецтво у нових умовах світоустрою. Саме такий рівень *духотворної дії* нам необхідний.

При цьому, ***стратегія національної безпеки України*** визначає одним із принципів забезпечення національної єдності та захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у державі, збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства.

Специфіка української духовної культури полягає в тому, що її загальнолюдські духовні цінності, окрім національних джерел, сягають своїми витоками гуманістичних тенденцій та ідей античної культури, в першу чергу філософії та мистецтва, а релігійна віра й національні духовні традиції тісно переплелися в українському світосприйнятті, визначивши такою єдністю основні риси українського національного менталітету.

Отож, християнська ідея духовності – це універсальний засіб та умова гармонізації людських стосунків. Прискорення суспільного прогресу з домінантною перевагою його інформаційно-комунікативних складових не тільки спричиняє виникнення нової конфігурації у розстановці антропосоціогенетичних елементів *п'ятикутника духовності:* людина –культура–суспільство–традиції–сім'я, – а й розкриває мінливий їх характер у суспільному часі й просторі, взаємозв'язки один з одним.

У період утвердження ери глобалізації й гуманізації, зростаючої потреби в духовності людства, сучасного трансформаційного суспільства, основою інтелектуального, духовного, соціального й культурного розвитку особистості виступає «освіта упродовж життя» з визначальними елементами «трикутника знань» (освіта, дослідження і інновації) та переходом від педагогіки з ознаками авторитаризму до педагогіки тактовності та толерантності на компетентнісно-орієнтованій основі.

Становлення й соціально-духовне загартування особистості, нові духовні орієнтири й цінності, спрямування і визначення її інтересів здійснюється у процесі багатогранної діяльності громадських організацій, де формуються відповідні норми поведінки, духовної культури.

Активним, природним і стійким елементом суспільства у питаннях формування духовності, виступає сім'я, як активний посередник в узгодженні інтересів особистості й суспільства, де найперше моральні відносини виступають цілісним духовно-культурним світом людини, здійснюючи її первинну соціалізацію.

Саме, акцент на ідеї гуманізму, духовні цінності перш за усе українського суспільства усіх часів, сприятиме формуванню сучасних ідеалів та традицій у культурі мислення, буття, а найперше – зміні психології учасників духовнотворчих процесів.

Вважаємо, що сьогодні ми наближаємось до розробки цілісної, упорядкованої системи духовно-морального виховання, вироблення перспективних освітніх технологій розвитку особистості в гармонійному поєднанні вітчизняних та світових духовних набутків. За таких обставин важливою повинна стати виважена *Концепція формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей* з чітко визначеними цілями, напрямами формування духовності усіх суб'єктів громадянського суспільства, формами і методами її забезпечення. Розуміємо, що у такій системі потрібно використовувати традиційні й новаторські форми, методи, прийоми виховання, удосконалюючи й об'єднуючи їх у єдине ціле.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне розв'язання проблеми. Перспективи її подальшого розв'язання пов'язуються з поглибленим аналізом усіх складових формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей із врахуванням набутого досвіду, визначення можливих напрямів подальшого аналізу окресленої проблеми дослідження.

ПРИМІТКИ:

1. Ильичева И. М. Введение в психологию духовности / И. М. Ильичева. – М. : Москов. психолого-социал. ин-т, 2006. – 349 с.

2. Франкл В. Десять тезисов о личности/ Перевод Е.Петяевой под. ред. Д.Леонтьева / Frankl V. Zehn Thesen über die Person (1950) // Frankl V. Der Wille zum Sinn: Ausgewählte Vorträge über Logotherapie. 3., erw. Aufl. Bern: Huber, 1982//. Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. – 2005. – №2. – С. 4 – 13.

3. Зенківський В.В. Провідники духовності в Україні. – Курас І.Ф Бібліотека українських підручників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ЗЕНЬКІВСЬКИЙ Василь Васильович, Провідники духовності в ... libfree.com/100642936_kulturologiyazenkivskiy_vasil_vasilo...

4. Конституція України. *Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року №2222–IV (Закон України від 8 грудня 2004 року №2222–IV визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття), Законом України від 1 лютого 2011 року №2952-VI* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Конституція України – . . . www.president. gov.ua/ content/ constitution.html.

5. Педагогічний словник /За ред. М.Д. Ярмаченка. – К: Пед. думка, 2001. – 516с.

6. Педагогический энциклопедический словарь /Под ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая российская энциклопедия, 2003. – 527 с.

7. Даль В. Толковый Словарь Живого Великорусского Языка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Тлумачний словник російської мови В. І. Даля онлайн – slovonline.ru / slovar_dal / -

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. – М.: Русский язык, 1990 – 915 с.

9. Піча В.М. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / Уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.; Заг. ред. В.М. Пічі. – К.: «Каравела», Львів : «Новий Світ–2000», 2002. – 480 с.

10. Гіпперс З.В. Короткий культурологічний словник-довідник / З.В.Гіпперс.– Львів: ЛБІ НБУ, 2004. – 127с.

11. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Наука, 1989. – 267 с.

12. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. – М.: Наука,1990. – 190 с.

13. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.

14. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини //Основа. – 1993. – №3. – С.163–164.

15. Сковорода Г.С. Наркісс // Повне зібрання творів у 2–х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.154–200.

16. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества философия [пер. с нем. Н.А. Колаковой и Т.Н.Панченко] / Культурология, XX век: Антология.– М.: Юрист, 1995. – С.297–330.

17. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.

18. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: Основы этики. – М.: Политиздат, 1991. – 368с.

19. Юзвак Ж.М. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку // Філософська думка. – 1999. – №5. – С.139–150.

20. Каган М.С. О духовном (опыт категориального анализа)///Вопросы философии. –1985. – № 9. – С. 92–95.

21. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.

22. Дацюк С. Що таке духовність та навіщо вона потрібна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Що таке духовність та навіщо вона потрібна? | Українська правда www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/

23. Силуянова И. В. Духовность как способ жизнедеятельности человека / И. В. Силуянова // Философские науки. – 1990. – № 12. – С. 100 – 104.

24. Шевченко А.И. Нравственные критерии современных технологий // Человек и христианское мировоззрение. – Симферополь, 2001. – № 6. – С. 326 – 328; Шевченко Г.П. Духовні цінності //Педагогічна газета. 2001. – №4. – С. 11.

25. Саннікова Т.Сутність поняття «духовність»: світський та релігійний погляд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Саннікова Т. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНІСТЬ»: СВІТСЬКИЙ ... fd.snu.edu.ua/info/files_ articles/ collection_9/ article35.p.

26.Алексеєнко А.П. Природа духовності: Монографія. – Х.: Факт, 2004. – 240 с

27. Симонов П.В. Происхождение духовности /П.В. Симонов, П.М. Ершов, Ю.П. Вяземский. – М.: Наука, 1989. – 352 с.

28. Шевченко Г.П. Духовні цінності життя / Г.П. Шевченко– Духовність особистості : методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць / Гол. редактор: Г.П. Шевченко – Вип. 5. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 3 – 15.

29. Шевченко Г.П. Педагогіка духовності/ Г.П.Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць / Гол. редактор: Г.П. Шевченко – Вип. 1. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 3–9.

30. Колісник О. Духовний потік психіки // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С.16– 30.

31. Горак Г.І., Березко І.В.,Ніколаєнко Я.М. Стратегія життя (філософський, етичний та психологічний вимір). – К.: Центр духовної культури, 2001.– 172 с.

32.Степаненко Ірина Володимирівна. Духовність: філософські конструкти і соціокультурні репрезентації: дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2004.

33. Степаненко І.В. Духовність і душевність: категоріальні контури і функціональні можливості //Гуманітарний часопис. – 2005. – № 1.– С. 5 –12 .

34. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды. – К.: Курс, 2000. – С. 127.

35.Іоанн Дамаскін. Точний виклад Православної віри. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Преподобний Іоан Дамаскин. Точний виклад православної віри ...www.parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/ioan-d...

36. Крымский С.Б. Контуры духовности. Новые контексты идентификации //Вопросы философии. –1992. – №12. – С. 21–22.

37. Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Релігійна безпека України: стан і проблеми sd.net.ua

38.Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Монографія, 2005 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua

39. Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sd.net.ua

40. Бойко О. Інтерв'ю з Олександром Філоненко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:„Я думаю, що ВАКівське визнання якоїсь спеціальності – це перший крок... РІСУ, Олександр Бойко, 13.08.10.risu.org.

41. Здіорук С.І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міждержавні конфлікти. – К.: НІСД, 1993. – С. 45.

42. Гайденко В., Смирнов Г. О предмете религиозной философии // Обществ. науки и современность. –1996. – №1.

АРТЬОМОВА М.Г. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ХРИСТИЯНСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми утвердження та перспективи розвитку української державності, нації та духовності: історія та сучасність», приуроченої 1025-річчю поширення християнства на державному рівні Русі-України як духовно-історичного етапу розвитку українського Православ'я (м. Ужгород, 11–12 листопада 2013 року). – Ужгород: ІВЦ УУБА – КаУ, 2013. – С. 18 – 32.